

**«ЯШ ТҮРКІСТАН»
ЖУРНАЛЫНЫҢ
КЕҢЕСТІК РЕЖИМГЕ
ҚАРСЫ КҮРЕСІ**

Кеңестік билік саясатта ғана емес, сонымен бірге, ғылым, өнер қатарлы руханият салаларының бәрінде қатаң партиялық көзқарас ұстанғаны белгілі. Сондықтан идеологиялық майданда електен өтпеген, кеңестік танымға сымайтын құбылыстардың барлығына жаулық санамен қарау, жоққа шығару, мансұқтау сипаты тән болды. Әсіресе, демократиялық, ұлттық көзқарастармен күресуде кеңестік биліктің бітіспес дұшпанының бірі – тәуелсіздік жолындағы Мұстафа Шоқай еді.

Шоқай тұлғасының большевиктік номенклатураның мазасын қашыратындығы соншалық кейінгі кеңестік жазалау әрекеттерінде шоқайшылдық дейтін арнайы айыпта пайда болды. Осы шоқайшылдық Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан қатарлы Түркістан өлкелерінің ұлттық кадрларын партиялық «тазартуда» тағылатын негізгі «кылмыстың» біріне айналды. Шоқай фобиясы мен шоқайшылдықтың мұншалықты ауқымды болуының түбірлі себебі – Шоқайұлы саналы ғұмырында большевиктік билікпен ымырасыз күрескен тұлға. Осы күрестегі оның қолданған басты қаруы баспасөз еді. «Қазақ» газетіндегі азаматтық ой-пікірінен бастап, «Ұлы Түркістан», «Бірлік туы», «На рубеже», «Вольный горец», «Борьба», «Шафақ», «Иени Түркістан», «Яш Түркістан» т.б. басылымдардағы көсемсөздерінің қай-қайсысынан да Мұстафа өмірінің баспасөзбен біте қайнасқанын байқауға болады. Бұл жайлы өз естелігінде жары Мария Яковлевна да Мұстафаның баспасөзді өте жақсы көретіндігін айтқан еді. Әсіресе, тұлғаның «Алла, елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім», – дейтін ойы пікірімізді бекіте түседі [1, 512 б.]. Жалпы, нақты жағдайдан айтқанда Шоқайұлын қалам ұстауға жетелеген себеп – саяси тәуелсіздік пен еліндегі күн сайын тарыла түскен рухани кеңестік деп тұжырымдауға болады.

Мұстафаның жоғарыда аталған басылымдардағы жазбаларына тән ортақ ерекшелік – Түркістан мемлекетін отаршылдардан азат ету идеясының көрініс табуы дер едік. Өйткені қайраткердің қай мақаласын оқысаңыз да осы азаматтық ұстанымынан ауытқымағанына, барлық күш-жігерін Түркістанның тәуелсіздігіне арнағанына куә боласыз. Бұл жайлы өз еңбегінде шоқайтанушы ғалым Ә.Қара: «Яш Түркістан» журналын

Шоқайдың бүкіл шығармашылық өмірінің ең көрнекті туындысы деп айта аламыз. Саясат пен баспасөзді Шоқайдың ең маңызды екі жұмысы ретінде көретін болсақ, Қоқан автономиясын Шоқайдың саясат саласындағы, ал «Яш Түркістан» журналын болса, баспасөз саласындағы ең маңызды еңбегі ретінде бағалауға болады», – деген ұстанымын білдіреді [2, 263 б.].

Шоқайұлы сталиндік империализммен күресінде «Яш Түркістан» басылымына көбірек арқа сүйеді. Осы журнал бетінде кеңестік биліктің саясатын сынап, олардың пролетариат үстемдігі деген желеумен Түркістандағы еңбекші халық бұқарасын қанап отырған озбырлығын әшкереледі. Аталған «Яш Түркістан» журналының өзге басылымдардан ерекшелігі – ойының қуаттылығы мен сынының өткірлігі еді. Әсіресе, Мұстафа қаламынан туған мақалаларда кеңестік жүйенің өгіріктері сол сталиндік баспасөздегі мәлімет-деректерге сүйеніп әшкереленетін. Мұндай жалтартпайтын тұжырымнан кейін кеңестің билік өкілдері шаптығып, Шоқайұлының қара басын жамандау мен ар-намысына тиюден басқа қайран көрсете алмайтын. Сол себепті Мұстафаның әр жазғаны кеңестік билікті барынша тынышсыздандырды. Ал, өзін қаралап, тіпті, арына тие-тін ауыр сөздер айтуға дейін баратын кеңес сынына қатысты Мұстафа: «Алға қойған мақсатыма жеттім. Пікірлерім оларды абыржытты. Егер, олар маған ашумен жауап беріп жатқан болса, демек мен орынды айтқанмын», – деп байыппен қана қабылдайтын [3, 133 б.].

Шоқайұлы жазбаларының қуаты факті негізінде әшкерелеу мәнімен ғана емес, терең сараптамалық талдау сипатынан да көрінеді. Ол туған топырағынан жырақта жүргенімен, халықтың дөп келіп отырған жағдайын, елдегі жүргізіліп жатқан реформалар мен өзгерістердің сыр-сипатын, түпкі мәнін айқын танып отырды. Сондықтан Мұстафа мақалалары еуропалық қауымдастықта кеңестік саясаттың шындығын танытатын деректік құндылығы жоғары еңбек ретінде бағаланды. Бұл туралы тұтас Түркістан идеясы жолында Мұстафаның сенімді шәкіртінің бірі болған Т. Шағатай басылымның Түркістан тақырыбында шетелдіктердің, әсіресе, еуропалықтардың назарын аударуда айтарлықтай нәтижеге қол жеткізгенін айтады. Өз пікірінде ол босқын баспасөзіне сенімсіздікпен, күмәндана қарайтын Еуропа елдерінде, бұл үлкен жетістік екенін тілге тиек етеді [4, 36 б.]. Осылайша салмақты, сәлиқалы жазбалары мен нақты дерек көздері арқылы журнал Еуропада өз орны мен оқырманын таба білді.

Алдында атап өткеніміздей, Мұстафа өз жазбаларына қажетті дәлел-деректерді көбіне партиялық қаулы-қарарлардан, жоғарғы лауазымды басшылардың ресми сөздерінен алатын. Ал мерзімді баспасөзде ол көбірек «Казахстанская правда», «Правда Востока», «Советская степь», «Революционный восток», «Правда», «За партию», «Еңбекші қазақ», «Қазақ әдебиеті», «Ақ жол», «Қызыл Қазақстан», «Қызыл Ферғана», «Қызыл Өзбекстан», «Түркіменстан», «Йени Ферғана», «Азат Бұхара», «Бұхара пролетариаты», «Шарқ хакикаты», «Шуралар Түрікменстаны», «Туркменская искра», «Туркменстан», «Қызыл Юлдуз», «Авазы Тажик», «Рехбет – и Даниш», «Куртулуш» секілді газет-журналдарға мән берді [5, 220 б.]. Осы басылым беттеріндегі статистикалардан, өзара сәйкеспейтін, дүдәмал сандықтардан, кейде тіпті кереғар, қайшы түсетін ой-пікірлерден тұтас жүйенің шын бет-бейнесін майдан қылшық суырғандай анық көрсетіп отырды. Сөз арасында жоғарыдағы «Ақ жол» газеті жайлы бір үзік пікір айта кеткен орынды. 1920 жылы «Жаңа өріс» газетінің орнына шыққан бұл басылым Түркістан кіндік партия комитеті мен атқару комитетінің органы атынан жарық көрді. Десе де газет басында С. Қожанұлы сияқты ұлтшыл азаматтың тұруы әрі оның өз айналасына алашшыл зиялыларды топтастыруы басылымды жадағай партиялық, үкіметтік газет қана емес, сол тұстағы Түркістан баспасөз кеңістігінде батыл сынап алатын сыншыл, өткір басылымға айналдырды. Осы себепті әсіре қызыл белсенділер көрсетінді дайындап, Сталин «Ақ жол» газетінен Шоқай сынымен мазмұндас жазбалар табады. Әрі «Ақ жол» сыны жай сын емес, совет шындығының М. Шоқай сияқты оппоненттеріне көмектесетін зілді сын екендігін баса айтып, мұндай сынға Кеңестер елінде орын болуға тиіс емес», – деп пәрмен береді. Осы жайттан кейін «Ақ жол» газеті жабылған-ды. Ал басылымның басында тұрған Сұлтанбек Қожанұлына қатысты «Шоқай дайындаған ұлттық кадр» деген айып тағылып, оны да азсынған әшкерелеушілер қожановшылдық ағымын теориялық тұрғыдан бекітті.

Енді «Яш Түркістан» бетіндегі материалдарға зер салсақ.

Журналдың 1929 жылғы № 1 санында мынандай жазбаны оқуға болады:

«Қазақстан Атқару Комитеті төрағасы – Ерназарұлы Елтай Москваға барған. Сапарының мақсаты Совет Одағы бас комитетіне Қазақстанның он жыл ішінде қол жеткізген

табыстарынан рапорт тапсыру еді. Түркістанның Қазақстан бөлігі үшін ең маңызды есептелінетін көшпелілерді отырықшыландыру хақында сөйлегендерінен бір ғана сөйлемі аясына ой бөлу жеткілікті. Елтайдың сөзіне қарағанда, 1929-1930-да сексен төрт мың үш жүз қырық (84340) қазақ қожалығы көшпелі һәм жартылай көшпеліліктен отырықшыландырылған-мыс. Елтайдың бұл айтқаны барша совет газеталарында басылды (Әсіресе, «Еңбекші қазақ» һәм «Советская степь» газеталарының 22-23 сентябрьдегі нөмерлері).

Төрағаның мүлдем өтірік айтқанын көрсетпек үшін «Еңбекші қазақтың» 11 сентябрь санындағы бас мақалаға бір қарап шығу керек. Ол мақалада:

«Биыл жоспар бойынша 84 мың (көшпелі және жартылай көшпелі) қожалықты бірлестірмекші едік. Алайда барша мекемелердің көрсеткен жалқаулығы мен бұрыс көзқараста болғандығы нәтижесінде аталған жоспар орындалмай қалды...» деп жазылған.

Демек, Қазақстан Атқару Комитеті баспасөз органы болған «Еңбекші қазақ» газетасы «жоспар орындалмай қалды» десе, осы Атқару Комитеттің төрағасы Ернazarұлы Елтай Москваға барып «жоспар орындалды» дейді.

Мәселенің ең қызығы сол – Елтайдың бұл өтірігін «Еңбекші қазақтың» өзі де (23 сентябрь нөмері) ұялып-қызармастан басып отыр» [6].

Жалаң қызыл ұран мен жалынды сөздер арқылы социализмнің «бақытты» бейнесін қаузап тауыса алмай жатқан кеңес баспасөзі үшін мұндай өтірікке көз жұма қарау қиын да емес еді. Өйткені газет-журналды тек үгіт-насихат құралы деп бағалайтын лениндік жүйе үшін төңкеріс жолындағы басты міндет – большевизмнің табысын жырлау. Сол себепті мұндай шындықтың «Яш Түркістанда» орын алуы орынды да еді.

Басылымда жарияланған сондай сындардың тағы біріне кезек берейік:

«Төңкерістің бас кезінде социализм үшін буржуа-мүлік иелері талауға түскен болса, енді социализм үшін еңбекші халық бұқарасы талан-таражға түсті.

Кеңес Одағынан басқа ешбір елде ешқашан халық бұқарасы дәл осындай талан-таражға түскен емес. Оған мына төмендегідей дәлелдер келтіруге болады. Большевиктер үкімет басына келместен бұрын, «жалпы халық бұқарасы пайдаланатын алуан түрлі мал-мүліктен салық алу еңбекшілердің мүддесіне қарсы келеді. Мұндай салық күшін жоюға тиіс» десетін. Ал өздері үкімет басына келген соң, «социалис-

тік мемлекеттің қаржысы негізінен мемлекет қожалықтарынан жиналады» деп мүлде басқа әуенге басты. 1919 жылғы 8-партия құрылтайы бекіткен бағдарламада осылай деп атап көрсеткен («КОКП қарарлары мен шішімдері» атты жинақ. I том 302-303 бет).

Енді Кеңестер Одағының 1937 жыл үшін қабылдаған бюджетке байланысты сандық мәліметтеріне бір назар аударып көрейік (Мәскеу газеттерінің үстіміздегі жылғы 15-16 қаңтар сандары).

Бюджетке барлық кіріс 98 млрд сом делінген. Онда сауда салықтары 76 млрд 7 млн сом болып көрсетілген. Ол қандай салықтар деп сұрар болсаңыз, жауабы: «астық, ет, қант, май, мата, жер бажысы, темекіден алынатын салықтар» екен.

Жұмысшылар мен шаруалар осынша ауыр салықтар төлеуге мәжбүр болып отыр.

Социализм атымен халықтың талан-таражға түсіп жатқанын басқа алуан түрлі «мемлекеттік алымдарды» есте ұстаған жөн. Осындай алымдардың қаншама тонаушылықпен жүргізілетінін астық мәселесінен өте-мөте анық көреміз. Шаруалардан ең жоғары дегенде әр пұттан (16 кг) 1 сом 40- 1 сом 50 тиыннан сатып алған астықты жұмысшы-шаруалардың өздеріне бір килограммын 1 сомнан сатады. Астықты большевиктер спекуляция товарына айналдырып алған. 1937 жылғы бюджетке астықтан кіретін кіріс 24 млрд деп көрсетілген.

Кеңестер Одағында үстемдік құрып отырған социализмді тонаушы дейтін себебіміз, міне осыдан» [7].

Бұлар басылым бетіндегі бірді-екілі деректер ғана. Осы сияқты көпірме қызыл өтіріктер сол кезеңдегі тұтас кеңестік жүйенің қан-тамырына дейін жайлағанын ескерсек, меңдеткен «аурудың» диагнозын қоя алатын да жалғыз «Яш Түркістан» еді. «Яш Түркістан» өзіне жүктелген бұл міндетті абыроймен атқара алды да.

«Яш Түркістан» жарияланымдарын мұқият қарап отырып, біз кеңестік отарлаушы жүйенің патшалық қанаушы режимнің мұрагері екенін тап басып тани аламыз. Өйткені Мұстафа жазбалары осы шындыққа жетелейді. Бір кездері патшалық Ресейдің отарлық саясатын, жер иелену тәртібі мен зомбылығын сынап, әр халықты өз жерінде қожа етуге ант-су ішу арқылы билікке келген кеңес үкіметі ендігі қуаты артқан тұста патшалық қанаудың сұрлеуіне түседі. Шоқайұлы осы шындықты дәл көрсетеді. Ол 1916 жылы генерал Куропаткин «Түркістандықтар өздерінің жергілікті және ұлттық мүдделерін Ресей және

ұлы орыс халқының мүдделерімен бір қатарға қоя алмайды. Ресей ең алдымен орыстар үшін», – деп доғайбат шеккенін, бүгін билікке келген большевиктердің де дәл сол сарында сес көрсетіп отырғанын айғақтайды. Патшалық билеушілерден айырмасы аз, парасатынан гөрі күшіне көбірек сенетін лениншілдердің бір кездегі «бал татыған» уәделерін ұмытып, «сіз өзіңіздің жергілікті және ұлттық мүдделеріңізді төңкеріс орталығының, яғни Ресейдің мүддесімен бір қатарға қоя алмайсыз. Орыс төңкерісшіл пролетариатының мүддесі бәрінен де жоғары...» [8] деген нағыз болмысы мен шынайы бейнесіне енгеніне дәлелдерін тосады. Яғни, «Түркістанда жергілікті пролетариат жоқ. Бұл жерде орыс пролетариаты билік құрып отыр» [9] деген Шалуа Элиаваның сөзінде бір мін жоқ еді.

Шоқай өз сынында, алдында атап өткеніміздей, дәлелді құжаттардың денін большевик қайраткерлердің өз аузынан, олардың «аңдамай» сыбырлап қойған шындығынан суырып алатын. Сондай бір жазбасында ол Георгий Сафаровтың мойындаған бір ақиқатына орын береді [10]. Орыс большевиінің өзі мойнына алғанындай Түркістанда кеңес үкіметінің басына келген қызыл отаршылдарға тілмаштар және олардың бұйрықтарын екі етпей орындайтын мақұлбайлар керек болатын. Олар кейбір жергілікті коммунистерге уақытша «жауапты міндеттер» және «лауазымдар» беруді уағда етіп, алысты көре алмайтын аңқау, шикі жастарды жолдан тайдыра алды. Осындай тілмаштар өз «көсемдерінің» сөздерін жүрген жерлерінің бәрінде «дұғадай» қайталап, уағыздады. Өз сана-сезімі тұрғысынан ойланып, мәселенің мәніне аз да болса ұлттық түйсігімен бойлай алмайтын бұлар орыс пролетариат диктатурасының нағыз қолшоқпарларына айналды. Бұл пікірдің дұрыстығын біз қазіргі кезде басқаша бағаланып жүрген кеңестік «қайраткерлер» Елтай Ерназарұлы, Ораз Исаұлы, Ізмұқан Құрамысұлы т.б. билік өкілдерінің өмір жолынан танып жүрміз.

Басылымның он жыл бойына өз діттеген мақсатынан ауытқымай, көптің сеніміне ие болуының басты себебін Түркістан азаттығы идеясынан бөлек, қандай да бір топ пен саяси партияның ықпалында болмағанымен байланыстыруға болады. Мұны Шоқайұлының өзі де «Яш Түркістанға» 8 жыл толуына орай арнайы жазған мақаласында атап өтеді. Ол: «өзімізге де және басқаларға да басы ашық бір жайт бар. «Яш Түркістанды» біз түрлі партиялар мен топтардан аулақ ұстап, Түркістанның ұлттық мұраттары жолындағы қызметтерге ғана жектік. Бұл қызметтерімізді ұлттық тудың астынан ауытқымай жүргізіп отырдық. «Яш Түркістанды» бұдан соң да атамекенімізді азат ету жолындағы ұлттық күрес жолынан тайдырмауға барымызды салып тырысатын боламыз...» [11], – деген сөздері арқылы да ұстанымын айқындап берді.

«Яш Түркістан» журналы өз алдына «ұлттық тәуелсіздік талаптарын мағынасын бұзбастан, күшін азайтпастан көрсету» міндетін жүктеді [12]. 10 жыл бойына 114 саны жарық көрген журнал жарияланымдарына мұқият зер салғанда Шоқайұлының осы мақсатына толық қол жеткізгеніне көз тоқтатуға болады. Белгілі ғалым М. Қойгелді Шоқай рөлін айқындауда «Кеңес үкіметінің Түркістандағы түрлі өмір салаларындағы саяси қызметін талдауға ала отырып, оның отарлық мазмұнын, патшалық билікпен сабақтастық сипатын және бұл биліктің ертелі-кеш жеңіліске ұшырайтынын ашық мерзімді басылым арқылы дәлелдеп беру – Мұстафа Шоқайұлының эмигранттық қызметінің негізгі нәтижесі және басты бағыты есебінде бағалануға тиіс», – деген дәл бағасын береді [13, 30 б.]. Осы пікірді құптай отырып, біз де «Яш Түркістан» журналы кеңестік билікті әшкерелеу, олардың Түркістан халқына жасап жатқан озбырлығы мен отаршылдығын паш ету міндетін сәтті жүзеге асыра алды әрі тұтас Түркістан идеясының жаршысы болды деген тұжырымға тоқтаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – Т.2. – 520 бет.
- 2 Қара Ә. Мұстафа Шоқай: өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 бет.
- 3 Чоқайоглы М. Я. «Eşinin ağzından Mustafa Çokayoglu». – İstanbul, 1972.
- 4 «Türkistan milli hareketi ve Mustafa Çokay (merhumun 60. doğum yılı münasebetiyle)». İstanbul, 1950.
- 5 Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 бет.
- 6 Түркістан хабарлары (Ерназарұлының иалғаны) // «Яш Түркістан». – 1930. – №12, ноябрь.
- 7 «Сталин социализмі» – талаушы бір систем-дір // «Яш Түркістан». – 1937. – №92-93, июль-август.
- 8 Шовинизм турасында // «Яш Түркістан». – 1930. – №2, ғинуар.
- 9 Түркістанда мақта атырабында күрес // «Яш Түркістан». – 1929. – №1, декабрь.

- 10 Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық әрекеттерінен. Жеңілмес ұлтшылдық //«Яш Түркістан». – 1930. – №2, ғинуар.
- 11 Шокай М. «Яш Түркістанның» 8 жылдығына орай (1929-1936) // «Яш Түркістан». – 1936. – №85.
- 12 Шокай М. Біздің жол // «Яш Түркістан». – 1929. – №1, декабрь.
- 13 Шокай М. Таңдамалы.– Алматы: Қайнар, 1998. – Т. 1.

References

- 1 Shokay M. Tandamaly. – Almaty: Qainar. – T. 27 – 1999. – 520 b.
- 2 Qara A. Mustafa Shokay: omiri, kuresi, shigarmashylygy. – Almaty: «Aris» baspasy, 2004. – 320 b.
- 3 Shokayoglu M. Ya. «Eshinin agizidan Mustafa Shokayoglu». – Istanbul, 1972.
- 4 «Turkistan millihareketi ve Mustafa Shokay (merhumun 60 dogumyılı munasebetiyle)». – Istanbul, 1950.
- 5 Qydyraliev D. Mustafa Shokay. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- 6 Turkistan habarlary (Ernazarulynyn ilangany)// «Yash Turkistan». – 1930. – №12.
- 7 «Stalin sotsializimi» – talaushi bir system-dir //«Yash Turkistan». – 1937. – №92-93.
- 8 Shovinizmturasinda // «Yash Turkistan». – 1930. – №2.
- 9 Turkistanda maqta atyabynda kures //«Yash Turkistan». – 1929. – №1.
- 10 Orystepkisindegi Turkistanninulttyqareketterinen. Zhenilmes ultshyldyk//«Yash Turkistan». – 1930. – №2.
- 11 Shokai M. «Yash Turkistannin» 8 zhyldygyna orai (1929-1936) // «Yash Turkistan». – 1936. – №85.
- 12 Shokay M. Bizdinzhol //«Yash Turkistan». – 1929. – №1.
- 13 Shokay M. Tandamaly. – Almaty: Qainar. – T. 1. – 1998.